

В.П.Перкун*

УКРАЇНСЬКІ СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ 1991–2008 рр.: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті досліджується розвиток історіографічних студій національної сфрагістики від 1991 р. до 2008 р. Представлені проміжні підсумки вивчення цієї наукової дисципліни, означено її проблеми та завдання.

У 1959 р. академік І.Крип'якевич (1886–1967) у статті «Стан і завдання української сфрагістики»¹ чи не вперше в національній історіографії здійснив загальний підсумок українських печаткознавчих студій попередніх десятиліть і накреслив основні напрями досліджень сігілографії (від лат. *sigillum* – печатка).

Протягом 1959–1971 рр. зусиллями І.Крип'якевича та І.Бутича (1919–2007) вдалося зорганізувати науково-практичні семінари з допоміжних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві України у Львові і такі часописи, як «Історичні джерела та їх використання», «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління», який згодом отримав назву «Архіви України». На їх шпальтах друкуються матеріали з української сфрагістики, геральдики, палеографії, дипломатики, метрології та джерелознавства.

Сумнозвісний 1972 р.^{***} вніс суттєві корективи у розвиток національного джерелознавства. Низка часописів були закриті, а їхні автори значною мірою зі зрозумілих причин були виведені поза легітимне наукове поле. За словами Я.Дашкевича, то був «антиджерельний період в українській історіографії, коли писати історію можна було не вивчаючи джерел»². Отже, постулати сфрагістичних досліджень, окреслені І.Крип'якевичем, не могли бути зреалізовані. До нечисленних винятків тут слід віднести видану у 1977 р. монографію В.Гавриленка – учня І. Крип'якевича, «Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії»³. Відтак, ми на тривалий час суттєво відстали від світової історичної науки та від її основи основ – джерелознавчих студій.

Політичні зміни в СРСР 1985–1991 рр. відкрили новий етап як у розвитку української історичної науки в цілому, так і спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні зокрема. Українські історики поча-

*Перкун Віталій Павлович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

**Стаття є розширеною й доповненою версією матеріалу, опублікованого у збірнику праць зі сфрагістичної сесії, що відбулася у м.Торунь (Польща) 3–4 грудня 2003 р.: Perkun W. *Badania sfragistyczne na Ukrainie 1991–2004 // Pieczęć w dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Z.Piecha. – Warszawa, 2006. – S.355–363.* Доповіді на дану тему також було виголошено на засіданнях Польського геральдичного товариства у Кракові (22 березня 2004 р.) та Варшаві (2 червня 2004 р.). Автор складає щиру подяку за надання низки власних бібліографічних позицій О.Однороженку, Ю.Савчуку, І.Ситому та Ір.Скоциляс.

***Ця дата вважається поворотним етапом в українській історії радянського періоду. Того року першим секретарем ЦК КПУ став В.Щербицький, посилилася русифікація, репресії проти української інтелігенції та історичної науки (звільнення з роботи ряду істориків, закриття продовжених історичних видань «Середні віки на Україні», «Історичні джерела та їх використання») тощо.

ли звертатися до тих сюжетів, які в минулі роки не вважались актуальними і вартими наукової уваги.

Центрами досліджень спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін були створене у 1990 р. у Львові Українське геральдичне товариство (УГТ), відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ (1994 р.), Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського (відділ у Львові) НАНУ, музей імені В.Тарновського у Чернігові, а також осередки в університетах Львова, Києва, Харкова та ін.

Одним із перших видань, де систематично публікувалися сфрагістичні розвідки, були матеріали геральдичних конференцій. Починаючи від 1991 р. вийшло друком шість випусків.

Від 1993 р. виходить друкований орган УГТ – часопис «Знак» (число 1–47). Новозаснований відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ започаткував у 1996 р. щорічник «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (вип.1–16). Власне, на шпальтах цих видань з'являється переважна частина сфрагістичних публікацій.

У 1991 р. виходить друком перша бібліографія української сфрагістики, упорядкованої В.Гавриленком⁴. Автор зібрав 552 позиції, що стосуються античних печаток, сфрагісів періоду Київської Русі, польського та литовського періоду української історії, печаток цехів, міст, сіл, духівництва, вірменських і єврейських громад, печатки козацькі та радянського періоду. У 1997 р. у серії «Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик», поряд із бібліографією з геральдики, символіки, фалеристики, нумізматики з'явився показчик сфрагістичних праць, упорядкований Л.Маркітан. Авторка включила до видання матеріали, що були опубліковані Гавриленком. Загалом вміщено 620 позицій⁵.

Характерними рисами сфрагістичних студій 1990-х рр. було нагромадження джерельного матеріалу, збирання найдрібніших згадок про вкрай малознану ділянку історичних знань. Відтак, публікації являли собою часто невеличкі повідомлення про ті чи інші віднайдені та зафіксовані дослідниками печатки.

Напрями українських сфрагістичних досліджень протягом 1991–2008 рр. умовно можна розділити на 10 груп. Не ставлячи за мету охопити усі публікації з предмета дослідження за окреслений період (що має стати окремою студією), спробуємо визначити основні вектори розвитку національного печаткознавства.

Міська печатка. Ця частина національної сфрагістики є однією з найбільш вивчених. На цю тему писали О.Гірник⁶, А.Гречило⁷, О.Однороженко⁸, Ю.Савчук, М.Дмитрієнко⁹, О.Бірюліна¹⁰, І.Ситий¹¹, І.Костенко та О.Морозов¹², С.Журик¹³, І.Сварник¹⁴, Ю.Терлецький¹⁵, А.Заяць¹⁶, О.Колибенко¹⁷, А.Пожарський¹⁸, П.Федака¹⁹, Я.Дашкевич²⁰.

У своїх працях історики порушували такі питання: розвиток міської печатки як атрибута маґдебурського права, історія міських печаток (їхня еволюція чи модифікація у період зміни політичної влади), причини вміщення тих чи інших емблем, знаків, монограм, аґіографічних мотивів у полі печатки. Звертали увагу на типи печаток, матеріал, з якого виготовлялися відтиски, зв'язок печатки з документом, сфрагістичні легенди, взаємозалежність сфрагістичних і гербових емблем та вплив чужоземної геральдичної і сфрагістичної традиції, зокрема польської.

Підсумком студій над міською українською печаткою за 1991–2001 рр. можна вважати книгу «Герби міст України» авторства А.Гречила,

Ю.Савчука та І.Сварника. Дослідники (у формі каталогу) зібрали весь відомий печатковий матеріал українських міст, які нині входять у межі Української держави²¹.

Козацька сфрагістика. Даний напрям сігілографічних студій є предметом зацікавленнь І.Ситого та О.Однороженка, які відповідно у 2002²² та в 2003 р²³. захистили на тему козацьких печаток кандидатські дисертації. Основну увагу дослідники звернули на сфрагіси козацьких гетьманів, полковників, старшини та рядового козацтва, судових установ, адміністративно-територіальних одиниць (паланок, сотень, полків), печаток Запорозької Січі.

У порівнянні з дослідженнями козацьких печаток попередніх років (зокрема робіт І.Крип'якевича, В.Фоменка) І.Ситий та О.Однороженко звернули увагу на мистецькі властивості печаток, визначили вплив на характер сфрагісів популярних на той час мистецьких стилів – бароко та рококо. Особливу увагу І.Ситий приділив незнаній ділянці печаткознавства: сфрагістичному законодавству козацької Гетьманщини²⁴.

Дослідження істориків підтвердили висновки студій над козацькою сфрагістикою І.Крип'якевича: козацькі печатки засвідчили державні традиції Запорозької Січі та Гетьманщини. Під таким кутом зору оглянув сфрагіси гетьманів, Коша Війська Запорозького, Генеральної Військової канцелярії (кін. XVI – 80-ті рр. XVIII ст.) і В. Гавриленко²⁵.

Різними аспектами козацької сфрагістики займались О.Желіба²⁶, В.Пархоменко та О.Лісниченко²⁷, О.Пархоменко²⁸. Побачили світ і спроби О.Пархоменко теоретичного аналізу печаток як історичного джерела та сфрагістики у контексті спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін²⁹.

Ю.Савчук опублікував розвідку про новознайдену матрицю козацької державної печатки (Війська Запорозького), правдоподібно, третьої чверті XVII ст. у Державному історичному музеї Москви³⁰. Резюмувати студії над даним підрозділом сфрагістики можна словами І. Ситого (2008 р.): «... Серйозною проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежується однією–двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву...»³¹.

Корпоративна сфрагістика. Ідеться про печатки цехів, судів, політичних та суспільних організацій. Із цієї підгрупи печаткових студій вирізняється стаття Н.Грабової, в якій авторка проаналізувала близько трьох тисяч відтисків печаток судових інституцій Лівобережної України XVII–XVIII ст.³² До речі, ця праця (з огляду на її вступну, оглядову частину попередніх печаткознавчих досліджень в Україні) фактично відкрила собою початок нового етапу сфрагістичних студій в Україні з 1991 р.

Про сфрагістичні пам'ятки військових судів, ландміліційних загонів, цехів XVIII–XIX ст. писав І.Ситий³³. У 1990-х рр. продовжив свої зацікавлення цеховою сфрагістикою В.Гавриленко³⁴. Кілька цінних публікацій із цієї проблематики належать Т.Гошко, І.Ситому³⁵. Увагу істориків привернули печатки цехів теслярів, бондарів, крамарів, токарів, млинарів, лимарів, годинників, купців, гончарів, кушнірів, гарбарів, сидельників, рувачичників, промислових фабрик XVIII–XX ст.

Перспективним напрямом, який протягом останніх 10 років знаходить свого дослідника, є українська сфрагістика ОУН, освітніх інституцій, театрів, спортивних, параміліарних, молодіжних, жіночих організацій, адміністративних одиниць³⁶.

О.Маркевич звернув увагу на печатки української громади 1917–1921 рр. у Туркестані та їх джерелознавчий аспект³⁷. Кілька розвідок стосуються печаток товариства «Просвіта»³⁸.

Державницька сфрагістика 1848, 1917–1921 та 1941 рр.³⁹ Ідеться про вивчення печаток Головної руської ради 1848 р., національно-визвольних змагань періоду УНР, гетьманату, Директорії, Другої світової війни. Предметом зацікавлення стали державні сфрагіси, судових, військових, продовольчих установ, повітових управ, повстанських загонів. Розпочинається дослідження печаток УПА⁴⁰.

Приватна сфрагістика. Відліком нового етапу розвитку національної приватної сфрагістики у 1990-х рр. є стаття Ю.Савчука «Родова українська геральдика: стан і перспективи розвитку». Автор представив історіографічний нарис родової геральдики та сфрагістики від ХІХ ст. до середини 1990-х рр. ХХ ст., де викладена широка українська бібліографія предмету⁴¹. Не можна оминати монографії Н.Яковенко «Українська шляхта від кінця ХІV – до першої половини ХVІІ ст. Волинь та Центральна Україна». Авторка пише про початки використання українською шляхтою печаток, наголошує на самобутній шляхетській геральдичній традиції, яка проявила себе зокрема у такому важливому правовому елементі, як печатка. Особовим печаткам присвятив свою монографію О.Алфьоров. Автор, актуалізуючи важливість і мало вивченість даного напрямку печаткознавства, водночас обійшов увагою традиції досліджень особових сігілюмів у національній історіографії⁴².

Сфрагіси 17 родин волинських князів ХІV–ХVІІІ ст. склали предмет студій О.Однороженка⁴³. На тлі вартісного генеалогічно-сфрагістичного аспекту дослідження, автор менше уваги звернув на його дипломатичний характер – документи, які супроводжують печатки, сігіляційні формули тощо. Натомість інша праця історика на тему родової геральдики Русо-Влахії кінця ХІV – ХVІ ст. дає багатий сфрагістичний і дипломатичний матеріал⁴⁴.

О.Однороженко та О.Алфьоров видали (у формі каталогу) 868 українських особових печаток ХV–ХVІІІ ст.⁴⁵ Увагу авторів привернули сфрагіси світських і церковних осіб. Робота доповнена прорисами печаток. На сьогодні книга є найбільш ґрунтовним джерельним виданням із ділянки особової національної сфрагістики*.

Приватним і князівським сфрагісам ХІІІ–ХІХ ст. приділили увагу короткими розвідками Я.Дашкевич, О.Гаврилюк, М.Фіголь, Т.Люта, С.Терський, О.Піддубняк, О.Желіба, І.Ситий та автор досліджуваної теми⁴⁶. Фактично найбільший інтерес у дослідників викликали приватні печатки ХVІ–ХVІІ ст. Однією з основних тез проміжного підсумку вивчення цього напрямку національної сігілографії (у хронологічних рамках ХІІІ–ХVІІІ ст.) є слова Т.Лютої, висловлені нею щодо характеристики сфрагісів ХVІ ст.: «...Виявлені зразки печаток ... є прикладами самостійного розвитку українських гербів, котрі розвивалися в ізолюваному від західних впливів знаковому середовищі...»⁴⁷.

Конфесійна сфрагістика. Значна частина публікацій присвячена цій ділянці печаткознавства. Їх авторами є О.Гірник⁴⁸, Ір.Скочиляс⁴⁹, Л.Довган⁵⁰, І.Ситий⁵¹, В.Борщевич та автор даної розвідки⁵². Дослідники сфокусували-

*Хоча незрозуміло, чому автори віднесли до українських особових печаток сфрагіси, наприклад, Фридерика Ягеллона, кардинала, архієпискупа гнезненського (1493–1503 рр.), біскупа краківського (1488–1503 рр.), Миколи Никифора Лосовського, єпископа вітебського (1648 р.).

ся на вивченні греко- і римо-католицької сфрагістики, православної, протестантської та юдейської Лівобережної і Правобережної України, Галичини й Волині XVI–XX ст.

В опрацюванні греко- та римо-католицьких печаток дослідники використовують методику дослідження сфрагісів, згідно з церковно-адміністративними одиницями (деканатами). Такий підхід уможлиблює відображення виразнішої української конфесійної сфрагістичної мапи XIX – поч. XX ст. Порівняльний метод допомагає зіставити печатковий образ із номенклатурою титулів (т.т. святам іменем, під яким освячені) церков і костелів.

Підсумки публікацій представили конфесійну печатку як важливе джерело не лише з історії церкви, але й з історії її взаємин із державою. Церковна печатка, як зазначають студії, з використанням широкого методологічного інструментарію може пролити світло на питання рівня релігійної свідомості, уявлень людей, естетичних смаків, мистецтва, іконографії тощо.

Сільська (громадська) сфрагістика є найменш опрацьованою. Їй присвячені кілька статей А.Гречила, І.Сварника та Іг.Скочилися⁵³. Увагу авторів привернули сігілюми галицьких сіл часів Австро-Угорської імперії (включно з періодом російської окупації Галичини 1914–1917 рр.). Фактично даним напрямом національного печаткознавства, як зазначав І.Сварник у 1993 р., на жаль, не займається систематично жоден історик.

Це ж можна сказати і щодо пам'яток княжої сфрагістики періоду **Київської Русі**. Поодиноким спробою вивчення цього виду печаток є розвідки Ю.Покрасса⁵⁴, В.Гавриленка та Р.Чайки⁵⁵, А.Плахоніна⁵⁶, В.Булгакової⁵⁷, В.Зоценка⁵⁸.

Рівень дослідження печаток визначається і знанням сфрагістичних зібрань (колекцій). У 1992 р. І.Сварник опублікував невеликий матеріал на тему українських міських печаток у фондах Головного архіву давніх актів⁵⁹. І.Ситий із середини 1990-х рр. публікує сфрагістичні пам'ятки із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського⁶⁰. Автор даної розвідки видрукував каталог печаткових матриць Вінницького обласного краєзнавчого музею, матеріал про українські церковні печатки у Кабінеті нумізматики Національного музею у Варшаві та сфрагістичному зібранні проф. М.Гумовського з Бібліотеки князів Чарторийських у Кракові⁶¹. Ірина Скочилиас, вивчаючи сігілюми греко-католицьких інституцій Перемишльської єпархії, представила короткий огляд сфрагістичних колекцій України та Польщі⁶².

Окремий напрям роботи – вивчення доробку українських дослідників печаток у минулому⁶³.

Varia. Тут варто назвати доробок проф. Я.Дашкевича. У доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук історик на прикладі вивчення вірменських сфрагістичних пам'яток в Україні показав багатогранність печаток як історичного джерела з етнічної історії, соціальної ієрархії тощо⁶⁴. Прискіпливої уваги потребує стаття «Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XIV–XVIII ст.)»⁶⁵. Із заголовку публікації зрозуміло, що предметом вивчення історика стали печатки, які знайшли своє місце поза межами документа. Автор акцентує увагу на сфрагісах як знаках вірогідності та конфіденційності документа, як ознак власності, як підтвердження автентичності мір, як свідоцтво високої якості продукції (тканин, риб, воску), як знак оплати податку та для підтвердження секвестру маєтку.

Статті Я.Дашкевича є *sui generis vademecum* у сфрагістичних студіях, які відзначаються насамперед ед технікою джерельної експертизи печатки, що має стати у пригоді досліднику печаток⁶⁶.

І.Сварник торкнувся маловивченого питання про співпрацю польських та українських науковців на ниві геральдики і сфрагістики⁶⁷.

Проф. В.Александрович опублікував віднайдену у державному архіві Любліна документ із книг Холмського ґродського суду з 1547 р. про сфальшування міщанської печатки в Острозі у 1545 р. Ця публікація подає інформацію про українських золотарів, які виготовляли печаткові матриці⁶⁸.

Сфрагістика як допоміжна (спеціальна) історична дисципліна ввійшла до бібліографічного довідника-показчика «Історичні дисципліни» (1990 р.) і посібника «Спеціальні історичні дисципліни» (1992 р.)⁶⁹ та довідника «Спеціальні історичні дисципліни» (2008 р.)⁷⁰.

***

Вищенаведений короткий аналіз напрямів дослідження печаток свідчить про те, що українська сфрагістика перебуває на етапі нагромадження джерельного матеріалу, що й обумовлює зміст та характер публікацій. І попри велику роботу, зроблену істориками за попередні 17 років (введення в обіг великої кількості джерельного матеріалу, публікації фото печаток та їх прорисів, що є беззаперечним досягненням цієї ділянки джерелознавчих досліджень), перед українською сфрагістикою стоїть низка питань, від вирішення яких у майбутньому залежить рівень її досліджень. Т.Люта у статті про печатки київського суспільства (2003 р.) причиною занепаду сфрагістичних досліджень в Україні назвала практично цілковиту відсутність публікацій цих пам'яток. Погоджуючись із таким висновком, слід все ж таки вказати на більш глибокі причини такої ситуації.

Важливими напрямками роботи є підготовка фахівців у вузах. Протягом десятиліть лічені історичні факультети в Україні готували спеціалістів із галузі допоміжних історичних дисциплін. Отже, ідеться про заповнення практичних занять із палеографії (польської, латинської, церковно-слов'янської), дипломатики, сфрагістики, з використанням методики палеографічних таблиць, застосуванням власного та чужоземного досвіду. Було б вкрай корисним запрошення до прочитання лекцій закордонних спеціалістів.

На жаль, сфрагістичні пам'ятки в Україні піддаються як матеріальному руйнуванню часом, так і внаслідок відсутності вмінь та навиків зберігання, реставрації і консервування печаткового матеріалу з боку архівних працівників. Тут на допомогу нам може прийти досвід закордонних колег. Тому необхідними є стажування істориків – сфрагістів та архівістів за межами держави з метою перейняття досвіду консервації сфрагістичного матеріалу, його опису, упорядкування та збереження⁷¹.

Актуальним завданням є подальше опрацювання сфрагістичних колекцій (зібрань) в українських архівах, бібліотеках і музеях⁷². Нині ми не маємо жодної уяви про кількість збереженого сфрагістичного матеріалу, його відповідність хронологічним рамкам. Винятком тут є Львів, де традиція обліку й інвентаризації печаток (або їх муляжів) сягає ХІХ ст. і почасти традицій польської наукової школи на відтинку допоміжних історичних дисциплін.

Навіть побіжний огляд доробку української сфрагістики за останні 17 років засвідчує превалювання опрацьованого матеріалу в хронологічних рамках XVI–XX ст. А відтак, відчутний брак досліджень із середньовічної сфрагістики. Основною перепоною тут є як проблема збереженості документального масиву тих часів, так і питання фахової підготовки істориків для роботи над документами того часу, що передбачає відповідні палеографічні та лінгвістичні знання (наприклад латинської, польської, німецької, турецької, арабської мов).

Суттєвою проблемою залишається наша необізнаність із провідними європейськими часописами зі сфрагістики, геральдики та інших допоміжних дисциплін, монографічних досліджень. Для прикладу назву польський часопис «*Studia źródłoznawcze*» (у бібліотеці Інституту історії України є десять томів від 1971 до 1985 рр., у Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського – один примірник за 1957 р.), французький «*Bibliothèque École de chartes*» (цього авторитетного часопису взагалі немає у Національній бібліотеці України), російські «*Вспомогательные исторические дисциплины*» (протягом радянського періоду цей щорічник надходив регулярно від часу його заснування у 1968 р.; в останні 17 років до Національної бібліотеки України надійшло лише 3 томи за 1991, 1994 та 2000 рр.). Дана проблема є комплексною і потребує вирішення на рівні підписання угод про обмін літературою між науковими інституціями. Без такого наукового апарату годі нам мати конкурентноспроможну наукову школу спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін⁷³. У цьому зв'язку публікації українських дослідників вказують на слабку обізнаність з іноземною літературою з того чи іншого питання, що, безперечно, збіднює й обмежує діпазон студій.

Залишається відкритим питання сфрагістичної термінології. Приміром, латинізований відповідник слова *печатка* (лат. *sigillum*) у дослідженнях подається як *сігіл*, *сігілюм*, *сігілюм*, *сігіллюм*, *сігілум* та похідне *сігіллограма*, а грецький варіант – *сфрагістика* і *сфрагістика*⁷⁴. Потребує поглибленої дискусії питання характеристики печаткових легенд, літер з епіграфічної та палеографічної точки зору, наскільки опис письма середньовіччя (маюскула/мінускула) коректний у застосуванні до сфрагістичного матеріалу ранньомодерного та нового часу. Та варто також ще раз звернутися до питання терміна «допоміжні / спеціальні історичні дисципліни»⁷⁵. Ці проблеми, очевидно, мають бути вирішені при написанні енциклопедії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Сфрагістичні студії повинні йти у парі з дослідженням дипломатики (науки про розвиток документа). Досить часто у виданнях джерел історики не звертають увагу на супроводжуючі атрибути документа – підпис, коробораційну (сігіляційну) формулу, печатку. Історик-сфрагіст у своїх студіях має «переконати» колег істориків з інших напрямів, щоб обов'язково звертали увагу на печатки як невід'ємний (у переважній більшості) атрибут справочинства. Загалом слід змінити ставлення до печатки (так як і до герба, монети) у різного роду розвідках та археографічних виданнях, особливо в ілюстративному додатку до публікованого матеріалу та розглядати її як важливу, невід'ємну складову документа⁷⁶. У перспективі має постасти праця про печатку як юридичний атрибут, її роль у культурі та свідомості українців – від середньовіччя до сучасності⁷⁷. Адже будь-який правовий акт не міг бути (і не є таким до нині) легалізований без завірення підписом і печаткою.

Печатка має бути предметом особливого зацікавлення істориків мистецтва (приміром, у контексті історичної іконографії⁷⁸), золотарства та гравірування, а відтак, актуальності набирає і виявлення центрів виготовлення печаткових матриць.

Печатковий малюнок (зображення, композиція) є важливим джерелом до вивчення політичної історії, атрибутів влади та її ідеологічної програми, ролі, яку відігравала в українській культурній та юридичній середньовічній традиції печатка. Слід вивчати роль і місце печаток поза документом, на що звернув увагу Я. Дашкевич. Варто відродити семінари з допоміжних історичних дисциплін, сесії, круглі столи з питань сфрагістики. Очевидною є нагальна потреба упорядкування повної бібліографії національної сфрагістики⁷⁹ із залученням праць, що виходили за кордоном. У перспективі має бути створена електронна база даних печаток⁸⁰, яка стане підґрунтям для видання інвентаря українських печаток – *Corpus sigillorum Ucrainae*⁸¹.

Не останню роль має відіграти експозиційна роль архівів, музеїв та бібліотек, де належить робити виставки оригінальних документів із печатками, що їх супроводжують, починаючи від часів середньовіччя. Така традиція, на жаль, в українських реаліях із різних (переважно суб'єктивних) причин є цілковитою рідкістю⁸². Складовою частиною сфрагістичних пошуків має бути і співпраця з колекціонерами. По мірі можливості музеям, архівам та бібліотекам слід купувати, копіювати печатковий матеріал, який знаходиться у збирачів старовини (колекціонерів).

Урешті, сфрагістичні дослідження провадяться головню завдяки індивідуальній ініціативі істориків, і не являють собою системної програми видання й опрацювання сфрагістичного матеріалу. На академічному рівні має бути прийнята довгострокова програма вияву, обліку та видання печаток із відповідним фінансовим забезпеченням робіт включно із публікацією печаток. Властиво, щоб і надалі використовували методіку видання невеликих публікацій, де виявляється й описується сфрагістична пам'ятка. Але важливо, щоб такі публікації знаходили своє продовження у виданнях каталогів та альбомів печаток. У перспективі постане питання вироблення методіки розподілу зібраного матеріалу – за видовою ознакою чи територіальною.

Певним підсумком повинно бути написання синтетичної монографії з української сфрагістики. Нині маємо єдину загальну монографію з історії вивчення українських печаток В. Гавриленка, яка хоч і не втрачає своєї актуальності, однак не може давати відповіді на питання, які стоять перед сучасними дослідниками печаток.

Попри те, що лише за останні 8 років в Україні захищено 4 кандидатські дисертації на тему сфрагістики, видано низку монографій, брошур та сотні статей, розвідок і рецензій, які стосуються печаткознавства, побачило світ три видання бібліографії української сфрагістики, усе ж маємо засвідчити: сфрагістичні студії в Україні донині перебувають, за словами відомого українського політика та дослідника вітчизняної сфрагістики В.Прокоповича (1881–1942 рр.), сказані ним ще у 1941 р., і цілком актуальними нині, – «ще у сповиточку»⁸³.

¹ Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.115–119.

² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С.14. Передрук статті див.: Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.432–433.

³ Про нелегкий захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, яка стала основою виданої у 1977 р. монографії, згадує сам В.Гавриленко, див.: <http://uht.org.ua/ua/members/havrylenko>: «... Захист пройшов досить важко. Відомий спеціаліст у галузі сфрагістики, доцент Московського архівного інституту О.І.Каменцева відмовилася дати відгук на автореферат, мотивуючи це тим, що такого поняття як українська сфрагістика не існує. Прикорм був усний відгук про роботу відомого українського вченого Ф.П.Шевченка, що «Гавриленко назбирав польських, російських, єврейських дослідників і проголосив українську сфрагістику». Однак тих, хто вітав захист дисертації, виявилось більше: Ю.М.Гроссман, М.Ф.Котляр, М.М.Кравець, Я.Р.Дашкевич, В.В.Зварич, вчена рада історичного факультету ЛДУ імені І. Франка».

⁴ *Бібліографія української сфрагістики / Упор. В.О.Гавриленко. – К., 1991.*

⁵ Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-показчик: нумізMATика, сфрагістика / Упор. Л.П.Маркітан. – К., 1997. – Ч.2. – 102 с.

⁶ *Гірник О.* Печатка містечка Варви // *Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наук. конф. – Львів, 29–30 листопада 1991. – К.; Л., 1991. – Т.1. – С.8–9.*

⁷ *Грецило А.* Дослідження Антонієм Шнейдером геральдики міст Борщівщини // *Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С.7–8; Його ж.* Герб та прапор міста Підгайців // *Знак. – 1996. – Ч.12. – С.13; Його ж.* До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // *Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край (матеріали наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.). – Луцьк, 1998. – С.100–101; Його ж.* Печатка Чернігова з середини XVII ст. // *Знак. – 2003. – Ч.29. – С.4; Його ж.* Українська міська геральдика. – К., 1998. – 191 с.; *Його ж.* Символи містечка Колок // *Міста і містечка в гербах, прапорах і печатках. – Т.1. – Л., 2003. – С.123–126.* Детальнішу інформацію щодо бібліографії А. Грецила з відтинку української сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/grechylo>

⁸ *Однороженко О.* Міські козацькі часи: полкові, сотенні, міські та містечкові печатки. – Х., 1998; *Його ж.* Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // *Знак. – 2000. – Ч.20. – С.6.*

⁹ *Савчук Ю.* Герби міста Вінниці: традиція та сучасність: Зб. наук. праць Подільська старовина. До 100-річчя з дня народження доктора історичних наук В.Д.Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.175–186; *Дмитрієнко М., Савчук Ю.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. Серія: Історичні зошити. – К., 1994; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – 144 с.

¹⁰ *Бірюліна О.* З історії сфрагістики Луцька XVII–XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція. Львів, 10–12 листоп. 1994 р.: Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1994. – С.6–7.

¹¹ *Ситий І.* Стародавня печатка Чернігова // *Українська геральдика... – С.31–33; Його ж.* З історії чернігівської сфрагістики // П'ята Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.118; *Його ж.* Герб міста Кролевеця // *Знак. – 1995. – Ч.5. – С.8–9; Його ж.* Печатки Прилук XVII–XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського) // Четверта наукова геральдична конференція... – С.64–66; *Його ж.* Міські печатки Лівобережної України зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського. – Львів; Чернівці, 1995; *Його ж.* Давні печатки Коропа // *Деснянська правда. – 1994. – 3 листопада; Його ж.* Давня печатка Прилук // *Деснянська правда. – 1994. – 9 серпня; Його ж.* Печатка Ічні 1687 р. // *Трудова слава. – 1993. – 21 серпня; Його ж.* Печатка Ічні 1687 р. // *Знак. – 1993. – Ч.1. – С.4. Його ж.* Печатка Ічні 1730 р. // *Знак. – 1994. – Ч.6. – С.10. Його ж.* Ніжинські печатки зі збірки В.В. Тарновського // *Знак. – 1995. – Ч.10. – С.4; Його ж.* З історії чернігівської сфрагістики // П'ята Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства. – С.118; *Його ж.* Герб Батурина // *Голос України. – 1993. – 30 березня; Його ж.* Печатки Коропа XVII–XVIII ст. (за

матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського) // Третя наук. геральд. конф... 4–5 листоп. 1993 р.; Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1993. – С.72–75; *Його ж.* Герб Батурина // Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. – С.58–59. Детальнішу бібліографію І.Ситого з питань української сфрагістики (наприклад, міської, корпоративної, козацької, приватної) див.: <http://uht.org.ua/ua/members/sytyi>

¹² *Морозов О.* Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Ч.5. – С.12; *Морозов О., Костенко І.* До історії гербів м. Ніжина // Друга наук. геральд. конф. (19–21 листопада 1992 р., Львів): Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1992. – С.47–49.

¹³ *Кузик С.* Сфрагістика Княгинич // Знак. – 2002. – Ч.15. – С.6.

¹⁴ *Сварник І.* Сфрагістична колекція АГАД у Варшаві // Друга наук... геральд. конф... – С.67–68; *Його ж.* Зміна символіки міських печаток Галичини // Третя наук. геральд. конф. – С.70–71; *Його ж.* Печатки міст Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Л., 1993. – С.125–126; *Його ж.* Печатка і герб міста Скали з XVI ст. // Літопис Борщівщини. – 1994. – Вип. 5. – С.14–15; *Його ж.* Герб міста Теревовлі // Галицька брама (Львів). – 1996. – № 10. – С.8; *Його ж.* Печатка міста П'ятки // Міста, містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.245–249; *Його ж.* Символіка міст Галицької землі // До джерел. Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т.1. – С.594–608.

¹⁵ *Терлецький Ю.* Герби міста Володимира-Волинського // Друга наукова геральд. конф... – С.76–78.

¹⁶ *Заяць А.* Надання печаток містам Волині у ст. (за локаційно-магдебурськими привілеями) // Четверта наук. геральд. конф... – С.76–78.

¹⁷ *Колибенко О.* До історії переяславської геральдики // Там само. – С.43–45.

¹⁸ *Пожарський А.* Герби міста Дубна // Друга наук. геральд. конф... – С.57–58.

¹⁹ *Федака П.* Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. – 1995. – Ч 10. – С.6–7.

²⁰ *Дашкевич Я.* Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста, містечка в гербах, прапорах і печатках... – С.75–94.

²¹ *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. – К., 2001.

²² *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. Інші публікації на цю тему І. Ситого: Печатка Війська Запорізького та печатка коша суддівська на документах зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського // Друга наук. геральд. конф... – С.69–72; *Його ж.* Печатка Богдана Хмельницького. – Знак. – 1996. – Ч.11; *Його ж.* До історії Гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч.23. – С.4; *Його ж.* До історії гетьманської печатки // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С.23–24; *Його ж.* Гетьманські універсали та печатки у збірці Чернігівського музею імені В.Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2001. – №1/2. – С.148–154; *Його ж.* До історії гетьманських печаток // Дворяне в истории и культуре. Матеріали научно-теор. конфер. – Краснодар, 2001. – С.36–38; *Його ж.* Клейноди останнього українського гетьмана (за матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В.Тарновського) // Знак. – 2001. – Ч.21. – С.4–5; *Його ж.* Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – №5. – С.38–49; *Його ж.* До історії судових печаток Гетьманщини // Знак. – 2002. – Ч.27. – С.2–4.

²³ *Однороженко О.* Державна та земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Дис. канд. іст. наук. – К., 2003.

²⁴ *Ситий І.* Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2003. – Вип.10. – С.222–236.

²⁵ *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч.23. – С.2–3.

²⁶ *Желіба О.* Печатка носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.3; *Його ж.* Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч.18. – С.4; *Його ж.* Печатка носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.3; *Його ж.* Печатки Ніжинського козачого полку // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С.39–41; *Його ж.*

Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч.18. – С.4. Див. бібліографію сфрагістичних студій автора: <http://uht.org.ua/ua/members/zheliba>.

²⁷ Пархоменко В., Лісниченко О. Знайдено печатку гетьмана-невдахи? // Знак. – 2006. – Ч.39. – С.2.

²⁸ Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 1999. – Вип. 3. – С.168–177.

²⁹ Її ж. Сфрагістичні пам'ятки як історичне джерело // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2000. – Вип.4. – Ч.1. – С.197–213; Її ж. Сфрагістика в комплексі СІД // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2000. – Вип. 5. – Ч.1. – С.169–177.

³⁰ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.317–336.

³¹ Ситий І. Старшинські печатки Мазепиної доби // Гетьман Іван Мазепа: постань, оточення, епоха. – К., 2008. – С.212.

³² Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ): Праці історико-філософської секції. – Т.222. – К., 1991. – С.270–291.

³³ Ситий І. Київська цехова печатка // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.2–3; Його ж. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках... – С.251–255.

³⁴ Гавриленко В. Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сігіллограма // Друга наук. геральд. конф... – С.22–24; Його ж. Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою //Третя наук. геральд. конф... – С.23–24; Його ж. Гербознавча експертиза цехової символіки (на основі сфрагістично-геральдичних джерел деревообробних цехів міста Львова) // Знак. – 1997. – № 13. – С.2–3; Його ж. Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Шоста наук. геральд. конф. (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали. – Л., 1997. – С.16–18; Його ж. Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // ЗНТШ. – Т.ССXXXIII: Праці історико-філософської секції. – Л., 1997. – С.193–205.

³⁵ Наприклад: Гошко Т. Колекція печаток фонду окремих надходжень відділу рукописів ЛНБ АН України імені В.Стефаніка // Третя наук. геральд. конф. ... – С.27–29; Ситий І. З історії української промислової сфрагістики: печатка Батуриної суконної фабрики // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.4–5.

³⁶ Сова А. Печатки товариства «Сокіл-Батько» у Львові (1894–1939) // Знак. – 2004. – Ч.34. – С.2–3; Його ж. Печатки Українського Спортивного Союзу // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.5; Його ж. Печатка українського товариства «Сокіл» у селі Модричі // Знак. – 2006. – Ч.39. – С.3; Його ж. Печатки українського товариства «Сокіл» у селі Зашків // Знак. – 2006. – Ч.40. – С.3; Його ж. Печатка українського товариства «Сокіл» у селі Добринів // Знак. – 2007. – Ч.41. – С.4; Його ж. Сфрагістичні пам'ятки 10-го куреня УУСП «Чорноморці» // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.2; Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. // ЗНТШ. – Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (історичних) дисциплін. – Л., 1996. – С.278–288; Дзюбан О. Печатки політичних, громадських та ін. установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.4–5; Його ж. Печатки Львівського повіту 1941 р. // Знак. – 1998. – Ч.16; Його ж. Службові печатки управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Шоста наук. геральд. конф... – С.26–27; Муравський В. Печатка Проводу українських націоналістів // Знак. – 2002. – Ч.28. – С.5; Кучерук О. Печатки Організації українських націоналістів Львівщини 1942 року //

Археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.222–224; Дядюк М. Сфрагістичні пам'ятки українського жіночого руху // Шоста наук. геральд. конф... – С.29–31.

³⁷ Маркевич О. Печатки українських установ і організацій Туркестану як історичне джерело // Друга наук. геральд. конф... – С.44–46.

³⁸ Мисечко А. Перші україномовні печатки в Одесі // ЗНТШ. – Т. ССЛІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2006. – С.766–769; Ситий І. Печатки львівської та чернігівської «Просвіт» // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.3.

³⁹ Сварник І. Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч.16. – С.3; Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року // Знак. – 2002. – Ч.26. – С.2–4; Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–1920 рр. // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.1; Його ж. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // ЗНТШ. – Т. ССХХХІ. – Л., 2006. – С.114–142; Його ж. Проект герба та печатки Української держави Павла Скоропадського // Археографічний щорічник. – Вип.12. – К., 2007. – С.99–105; Савчук Ю. Міська геральдика. – С.102–104; Яненко З. Сфрагістика, що кровоточить... (печатки «справи трьох петлюрівців») // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.97–99; Перкун В., Лихогляд М. Національно-державна символіка України на печатках центральних та місцевих установ на Поділлі періоду Директорії (лютий 1919 – червень 1920 рр.) // Історичний досвід і сучасність. Матеріали міжнародної наукової студентської конференції, присвяченої внеску України в розвиток сучасної світової культури. – Вип.2. – Одеса, 1996. – С.8–11.

⁴⁰ Сова А. Печатки Української Повстанської Армії (за матеріалами збірки документів Миколи Лебеда) // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.5–7.

⁴¹ Савчук Ю. Українська родова геральдика: стан та перспективи розвитку // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. II. – С.33–51.

⁴² Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – Біла Церква, 2005. – 100 с. Ширше про публікації автора з ділянки сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/alfyorov>.

⁴³ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Х., 2008. – 179 с.

⁴⁴ Його ж. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. – Х., 2008. – 154 с. Роботи О.Однороженка супроводжуються багатим ілюстративним матеріалом (прориси, зрідка фото відтисків), що на тлі обмалі джерел з українського середньовіччя збільшує наукову вагу публікацій дослідника. Водночас сучасний рівень сфрагістичних досліджень передбачає якісне фотографування печаток.

⁴⁵ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVIII ст. (за матеріалами київських архівосховищ). – Х., 2008. Див. також: Алфьоров О. Геральдика Волинської аристократії другої половини XVI – початку XVII ст. (на прикладі сфрагістичних пам'яток) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Вип.1. – Ч.1. – С.301–306.

⁴⁶ Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція... – С.32–33; Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наук. геральд. конф... – С.24–25; Терський С. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наук. геральд. конф... С.89–91; Люта Т. Печатки київського суспільства як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.159–166; Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. – 1996. – Ч.11. – С.2–3; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.205–207; Желіба О. Приватна символіка з фонду Ніжинського повітового предводителя дворянства початку XIX ст. // Ніжинська старовина. Ніжинськознавчі студії: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С.82–91; Перкун В. Невідома печатка із с. Стрижавка Київської

області // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Ч.5. – С.244–245.

⁴⁷ Люта Т. Назв. праця. – С.161.

⁴⁸ Гірник О. До питання про українську церковну сфрагістику // Місіонар. – 1992. – Червень. – С.26–28.

⁴⁹ Бібліографію дослідниці до 2003 р. див.: *Скочиляс Ір.* Парафіяльна сфрагістика Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Дисертація на здобуття канд. іст. наук. – К., 2004; *Її ж.* Парафіяльна сфрагістика міст та містечок Жовківського округу середини XIX – початку XX ст. // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.191–204; *Її ж.* Сюжетне зображення церковних штемпелів Перемишльської єпархії останньої третини XIX – початку XX ст. // Знак. – 2004. – Ч.32. – С.2–3; *Її ж.* Генеза парафіяльних печаток Перемишльської єпархії XVIII – XX ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану О.Купчинського з нагоди 70-річчя. –К.; Л., 2004. – С.615; *Її ж.* Сюжетне зображення церковних штемпелів Перемишльської єпархії останньої третини XIX – початку XX ст. // Знак. – 2004. – Ч.32. – С.2–3; *Її ж.* Архітектурні сюжети в печатках Перемишльської єпархії // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С.4–5; *Її ж.* Джерела до вивчення парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. // ЗНТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичн. дисциплін. – Т. ССЛII. – Л., 2006. – С.96–113; *Її ж.* Деканатські печатки Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. (за матеріалами Самбірського деканату) // Знак. – 2007. – Ч.41. – С.2–3; *Її ж.* Печатка Жовківського деканату середини XIX – останньої чверті XIX ст. // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.3; *Її ж.* Печатка Белзького деканату Перемишльської єпархії XIX ст. // Знак. – 2007. – Ч.43. – С.3. Бібліографію дослідниці з проблем церковної сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/skochir>.

⁵⁰ Довган Л. Печатки парохій та деканатів Станіславівської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. на документах Державного архіву Івано-Франківської області // П'ята наук. геральд. конф. 10–11 листопада 1995 р., Львів. Зб. тез, допов. та повідомл. – Л., 1995. – С.25; *Його ж.* Святий Георгій на печатках парохій Станіславівської єпархії останньої чверті XIX ст. // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.28; *Його ж.* Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких парафій у Галичині кін. XVIII – початку XX ст. // Знак. – 1996. – Ч.12. – С.6; *Його ж.* Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в кінці XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Серія: історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип.1. – С.174–180; *Його ж.* «Відозва Комітету будови церкви у Щеп'ятині» як приклад сфрагістичного джерела початку XX ст. // Знак. – 2000. – Ч.20. – С.3.

⁵¹ Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С.32–53; *Його ж.* З церковної сфрагістики Лівобережної України // Знак. – 2003. – Ч.31. – С.3; *Його ж.* Церковні печатки XVI–XX ст. // Література та культура Полісся. – Вип.14. Полісся в історичному та культурологічному контексті до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 2000. – С.184–192; *Його ж.* Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України століть проба опису // ЗНТШ. – Т.ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2000. – С.278–283.

⁵² Бібліографію див.: *Перкун В.* Костельні печатки Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800–1916). За матеріалами Державного архіву Вінницької області. Каталог. – К.; Вінниця, 1998. – С.44; *Його ж.* «...І печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2002. – С.71; *Його ж.* Карби душі – карби історії (про печатку Винниківського церковного братства XIX ст.) // Слово педагога. – Вінниця, 2000. – № 2. – С.16; *Його ж.* Печатка православних церковних інституцій (за матеріалами державного архіву Вінницької області) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – С.153–168; *Його ж.* Католицька церковна геральдика історичний екскурс // Людина і світ. – К.,

2003. – №3. – С.31–32; *Його ж.* Печатка митрополита Андрея Шептицького // Людина і світ. – К., 2003. – №5 – С.39; *Його ж.* Pieczęć – ramięc wieków // Krynica. Czasopismo mniejszości polskiej na Ukrainie. – Kijów, 2003. – №42. – С.17–18; *Його ж.* Каталог печаток рабинів Правобережної України (1847–1916) // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2005. – Вип. 12. – Ч.2. – С.334–356; *Його ж.* Печатки протестантських кірх, пасторів та общин Правобережної України ХІХ–ХХ століть // ЗНТШ. – Т. ССІІ. – С.763–765.

⁵³ *Гречило А.* Печатки сіл Дрогобицької округи кінця ХVІІІ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. Тимошенко Л. та ін. – Дрогобич, 2000. – Вип. ІV. – С.419–428; *Скоциляс Іг.* Печатки сільських громад Борщівського повіту в період ЗУНР // Третя наук. геральд. конф... – С.75–77; *Його ж.* Громадські печатки Борщівського повіту в роки російської окупації (1914–1917 рр.) // Четверта наук. геральд. конф. ... – С.66–67; *Його ж.* Герб та печатки села Панівці // Знак. – 1995. – Ч.9. – С.4; *Його ж.* Печатки та символіка села Устя // Знак. – 1995. – Ч.10. – С.8; *Його ж.* Зі сфрагістики села Цигани // Знак. – 1996. – Ч.11. – С.9; *Сварник І.* Символіка сіл Гуцульщини // Знак. – 1993. – Ч.3. – С.5.

⁵⁴ *Покрасс Ю.* Новая древнерусская вислая печать конца ХІ – начала ХІІ вв. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Вип.14. – К., 2007. – С.421–422.

⁵⁵ *Гавриленко В., Чайка Р.* Вислі свинцеві булли з Плісненська: факти і гіпотези // До джерел... – С.562–593.

⁵⁶ *Плахонін А.* Давньоруська провінційна династія у світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославович та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2001. – Вип. 6 (7). – Ч.1. – С.136–152.

⁵⁷ *Булгакова В.* Древнерусские печати из собрания Национального музея истории в Киеве // Российская археология. – 1997. – №4. – С.168, 163–169.

⁵⁸ *Зоценко В.* Киеворуські печатки з давнього Вишгорода ХІ–ХІІ століть // Записки НТШ. – Т. ССХХХІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.234–241.

⁵⁹ *Сварник І.* Сфрагістична колекція АГАД у Варшаві // Друга наукова геральд. конф. – С.67–68. Варто згадати ряд публікацій І. Сварника про колекції печаток у фондах архівістів, наприклад: *Сварник І.* Франц Ковалишин і міська геральдика Галичини // Четверта наук. геральд. конф. ... – С.63–64. На 17-й геральдичній конференції у Львові (9–10 жовтня 2008 р.) І. Сварник робив доповідь на тему: «В.Лозинський як дослідник міщанської сфрагістики і геральдики».

⁶⁰ З останніх публікацій І. Ситого за 2008 р. щодо сфрагістичних зібрань Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського див.: Каталог матриць особистих печаток початку століть Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Вип.10. – Чернігів, 2007–2008. – С.22–29+іл.

⁶¹ *Перкун В.* Каталог печаткових матриць із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею (ХІХ – 80-і рр. ХХ ст.) // Подільська старовина: Зб. наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.29–32; *Його ж.* Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у м. Варшаві та бібліотеки фундації кн. Чарторийських при Національному музеї у м. Краків // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. Вип.11. – С.268–276; *Його ж.* Каталог печаток Східної Галичини та Буковини із тек А. Шнейдера у Державному архіві м. Кракова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Вип. 14. – С.398–409. Нині автор готує до друку каталог українських печаток із збірки проф. М.Гумовського в Головному архіві давніх актів (м. Варшава).

⁶² *Скоциляс Ір.* Печатки Перемишльської греко-католицької єпархії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у музейних сфрагістичних колекціях України та Польщі // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.2–3.

⁶³ *Ситий І.* Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – 1995. – Ч.9. – С.3; *Амбросимова С.* Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького

го // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.11–12; *Верба І., Юркова О.* Український сфрагіст Кость Антипович: замальовка до портрета // Там само. – С.11–12; *Воронов В.* Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О.М. Лазаревського // Там само. – С.14–16; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича // Там само. – С.92–94; *Назаренко Є.* Юхим Сіцінський про прапори, знаки і печатки цехів на Поділлі // Там само. – С.55–56; *Олашин М.* Питання геральдики, емблематики, сфрагістики Закарпаття у працях професора Я.І. Штернберга // Там само. – С.59–60; *Перкун В.* Неопублікована стаття Михайла Корниловича «До народної сфрагістики у Києві та Київщині у ХХ ст.» // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2003. – Вип.10. – С.237–241.

⁶⁴ *Дашкевич Я.* Стан і напрямки джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина ХІХ–ХХ ст.) // Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1994. – С.18–19; *Його ж.* Емблематика та символіка вірменів України ХІV–ХVІІІ ст. // ЗНТШ. – Л., 1996. – Т. ССХХХІ. – С.258–277.

⁶⁵ *Дашкевич Я.* Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (ХV–ХVІІІ ст.) // Знак. – 2000. – Ч.21. – С.4–5.

⁶⁶ Із-поміж таких виризмю: *Дашкевич Я.* Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наук. геральд. конф. ... – С.22–23; *Його ж.* Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак. – 1997. – Ч.13. – С.8–9; *Його ж.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина ХІV ст.) // Знак. – 1998. – Ч.16. – С.6–8.

⁶⁷ *Сварник І.* Геральдичні і сфрагістичні праці у фонді Крайового археологічного товариства у Львові (1870–1887) // Знак. – 2000. – Ч.22. – С.6–7.

⁶⁸ Питання центрів виготовлення печаток та майстрів-золотарів є вкрай маловивчене в українській історіографії. Перекладена на ряд європейських мов (англійською, чеською, французькою, польською, російською та ін. мовами) автобіографія відомого італійського золотаря ХVІ ст. Бенвенуто Челліні (*B.Cellini*) засвідчує цінність спогадів різьбярів у сфрагістичних студіях. Назагал біографія Б.Челліні є унікальним джерелом до ознайомлення із життям майстрів, які займалися золотарством. На сторінках *curriculum vitae* він знайомить нас із традицією побутування у кардиналів ХVІ ст. печаток, вказує на їх прикмети, вартість виготовлення печатки. А його твір «*I trattari dell'orefficiera*» (1573) представляє способи карбування матриць (див.: *Cellini B. Żywot własny / Przel. Staff L. – Warszawa, 1984. – S. 52*).

⁶⁹ Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Сост. М.Ф.Дмитриенко, И.Н. Войцеховская. – К., 1990. – 158 с.; Специальные исторические дисциплины. Авторы: В. Замлинский (руководитель), М.Ф.Дмитриенко и др. – К., 1992. – 324 с. Див. критичні уваги на згадані видання: *Дашкевич Я., Купчинський О.* Від редакторів тому // ЗНТШ. – Л. 1996. – Т.СХХХХІ. – С.9–11.

⁷⁰ Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. І.Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін. – К., 2008.

⁷¹ Ці питання порушував ще у 1963 р. О.Маркевич, див.: *Маркевич О.* Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №5. – С.27–31.

⁷² Такий сфрагістичний потенціал несе, приміром, особистий архів І.П.Крип'якевича, в якому печатки упорядковані в окремому підрозділі, див.: *Опис архіву І.П.Крип'якевича / Упор. Я.Федорук. – К., 2007.* За останні роки вийшла низка статей з акцентуванням уваги на сфрагістичних пам'ятках у фондах дослідників печаток та краєзнавців.

⁷³ Необхідність мати безпосередні контакти із закордонною фаховою літературою ставиться навіть у сучасних польських сфрагістичних студіях у число пріоритетних завдань, хоча публікації польських істориків виказують доб-

ру обізнаність із публікаціями закордонних колег, див.: *Piech Z.* Perspektywy polskich badań sfragistycznych // *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej...* – S.33.

⁷⁴ Питання упорядкування термінології порушувалося за останнє десятиліття в українській геральдиці та вексилології, наприклад, див.: *Стародубцев М., Демський М., Якимович Б.* Проблеми геральдичної термінології // *Знак.* – 1994. – Ч.7. – С.4; *Філіпов О., Однороженко О., Сварник І.* Проблеми геральдичної термінології // *Знак.* – 1995. – Ч.9. – С.2; *Кохан О.* Українська термінологія з прапорництва // *Знак.* – 1994. – Ч.5. – С.6; *Якимович Б.* Базові вексилологічні поняття і терміни їх позначення в українській мові // *ЗНТШ: Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – Л., 2006. – Т.СCLII. – С.371–375.

⁷⁵ Термін допоміжні історичні дисципліни ввів австрійський історик, палеограф Теодор Сіккель (*Teodor Sickel*) у другій половині XIX ст., див.: *Topolski J.* *Metodologia historii.* – Warszawa, 1984. – S.39. Два поняття *спеціальні / допоміжні історичні дисципліни* паралельно використовуються в українських академічних виданнях. Вважаю, варто звернути увагу на понятійний апарат історіографічних шкіл із глибокими традиціями розвитку дисциплін джерелознавчого циклу (рос.: *вспомогательные исторические дисциплины*, пол.: *науки pomocnicze historii*, болг. *помощни исторически дисциплини*, чes. *pomocné vědy historické*, англ. *auxiliary historical disciplines*). Тому, очевидно, слід повернутися до поширеного в українській історіографії у 1960-х рр. терміна *«допоміжні історичні дисципліни»* (наприклад, такий термін фіксуємо у науковому апараті тодішніх провідних фахівців з українського джерелознавства – І.Бутича, І.Крип'якевича; див.: *Гурич І.* З листування Івана Бутича з Іваном Крип'якевичем // *Пам'ятки України.* – 2008. – №3. – С.139). У бібліотечних та архівних каталогах міститься розділ *«Допоміжні історичні дисципліни»*. Відтак для початківців у бібліотечних пошуках постає питання «ідентифікації» галузей знань джерелознавчого циклу. Але у жодному разі не слід трактувати поняття *«допоміжні»* як нижче за статусом, вторинне тощо. Приміром, див.: *Ситий І.* З історії української промислової сфрагістики: печатка Батуриної суконної фабрики // *Знак.* – 2008. – Ч.45. – С.4, де автор пише: *«За радянські часи сфрагістика та інші спеціальні історичні дисципліни отримали ярлик допоміжних дисциплін. Термін дуже невдалий, який апriori викликав зневагу»*. Протягом 1960-х рр. у російській та українській радянській історіографії відбувалися дискусії щодо терміна *«допоміжні»/«спеціальні» історичні дисципліни*; див. бібліографію проблеми: *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. – К., 1977. – С.8–9, 27. У підсумку авторитетні російські фахівці (зокрема, такі, як С.Валк, Л.Черепнін) зійшлися на думці про залишення традиційного терміна *«допоміжні історичні дисципліни»*. Зрештою, поняття *«допоміжні»* використовує Наукове товариство ім. Шевченка у назві комісії спеціальних (*допоміжних*) історичних дисциплін. Але застосування водночас двох термінів є, як слід розуміти, певним компромісом. Однак на довгострокову перспективу слід усе ж таки уніфікувати термінологію. Досить цікавий підхід в означенні комплексу дисциплін джерелознавчого характеру подав польський історик Й.Лелевель (1786–1860 рр.): *«Науки, що дають змогу пізнати історичне джерело» («Nauki, dający poznać źródło historyczne»)* (*Lelewel J.* *Wybór pism historycznych / Oprac. H. Więckowska.* – Wrocław, 1952. – S.24).

⁷⁶ Ще у XIII ст. Конрад з Муре назвав текст документа його «душею», а печатку – «тілом» (див.: *Rimša E.* *Pieczęcie miast Wielkiego księstwa Litewskiego.* – Warszawa, 2007. – S.24).

⁷⁷ Подібні завдання ставилися у польській та чеській історіографії щодо нумізматичного та сфрагістичного матеріалу. Див.: *Kiersnowski R.* *Monety w kulturze średniowiecza.* – Warszawa, 1988; *Krejčík T.* *Pečet v kultuře středověku.* – Ostrava, 1998.

⁷⁸ На цей аспект звертає увагу: *Piech Z.* *Czy ikonografia historyczna powinna być nauką pomocniczą historii// Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce.* – Kraków, 1995.

⁷⁹ Питання бібліографії є вкрай актуальною у цілому для української історіографії. Ми не маємо систематичної бібліографії української історії (за винятком «Бібліографії старої України 1200–1801 р.» Миколи Жарких, яка нещодавно видана в електронному варіанті), у той час як бібліографічні щорічники є підставою розвитку будь-якої національної історіографії. У зв'язку з цим, видається кричуще незрозумілим відсутність підтримки видання вцілілої картотеки Мирона Кордуби (1876–1947) з бібліографії української історії, див.: *Дашкевич Я. М.* Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №6. – С.62–64; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.16–24.

⁸⁰ У Польщі Головна дирекція державних архівів започатковує таку електронну базу даних під назвою «Sigillum» (див.: *Piech Z.* Op.cit. – S.42).

⁸¹ Необхідність каталогізації сфрагістичного матеріалу відзначали більшість дослідників української сфрагістики.

⁸² До винятків слід віднести зорганізовані у 2002 та 2008 рр. виставки «Речі Богдана Хмельницького з музеїв Європи» та «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)», проведених у Національному музеї історії України та зініційованих науковими інтересами Юрія Савчука.

⁸³ *Прокопович В.* «Печать малороссийская». Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Т.163. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – С.101–102.

The development of the historiographical researches of the national sphragistics from 1991 till 2008 is investigated in the article. The intermediate results of investigation of this branch of science are presented, the problems and the tasks are determined.